

De Lutherse Gemeente in Ede, schakel in een lange christelijke traditie

Lezing uitgesproken door Ds. Arie Romein op 2 oktober 2018

Honderd jaar Evangelisch Lutherse Gemeente (ELG) in Ede. Te gedenken waard. Ik wil mij echter met u realiseren, dat deze gemeente een late schakel is in een lange ketting van duizend jaren christelijke traditie in onze woonplaats.

In mijn verhaal ga ik met u terug naar het begin van die tijdlijn, om de lijn verder te volgen tot we het jaar 1918 bereiken: de start van wat nu de ELG is, haar ontstaan, haar kerkgebouw, haar plaats tussen de kerkgemeenten in Ede en haar vervolg tot 2018.

Het christendom in Ede

Dat betekent dus dat we eerst kijken naar de komst van het christelijk geloof in Ede en omgeving. In welke situatie kwam het christendom in dit gewest en wanneer?

Wanneer? We weten het niet, op geen honderd jaar nauwkeurig. Vanaf de tweede helft van de 8e eeuw verbreidde zich het christendom langzaam in Gelderland. Ook hier? Dat is onbekend. De eerste vermelding van een kerk in Ede dateert van 1216. Dan komt Ede heel duidelijk in de stukken voor. In dat jaar stelt Paus Innocentius III het Kapittel van Sint Jan te Utrecht in het bezit van de kerk van Ede.

Vóór 1200 moet er dus een kerk hier zijn ontstaan. In de 9e eeuw? Of pas in het jaar 1000? Stel dat het hier begon in 1018... dan gedenken we nu meteen het 1000 – jarig bestaan van het christendom in Ede!

Goed. Laten we aannemen dat er sprake was van een kerkje in Ede in de 10e of 11e eeuw.

Hoe zag het er hier toen uit? Ik heb de demografische gegevens van de Middeleeuwen in Nederland opgezocht en heb enigszins tot mijn verbazing dit gevonden: in het jaar 1000 woonden in het noordelijke deel van de Lage Landen, wat nu Nederland heet, niet meer dan plm. 200.000 mensen. Hier en daar was een stad verzezen, maar bedenk dan dat een stad als bv. Leiden in het jaar 1.300 niet meer dan 3.000 inwoners had en Amsterdam 1.000.

Het laat zich denken dat de Veluwe, het 'wild ende biester land' van bos, zand en heide, heel dunbevolkt was. Een bevolking van boeren en jagers, spaarzaam op de hogere zandgrond, wat meer bewoners in de Vallei. In feite een uithoek van Europa, zeker als je bedenkt dat het Christendom dan al duizend jaar bestaat en in het Middellandse Zeegebied een relatief hoge beschaving heeft bereikt, met uitingen van Byzantijnse kunst en cultuur die hier, in deze agrarisch – ambachtelijke samenleving, volslagen onbekend waren.

Twee Europese leiders hebben voor de verbreiding en organisatie van het christendom in Europa veel betekend: de kerkleider Bonifatius in de 8e eeuw en keizer Karel de Grote in de 8e en 9e eeuw. Karel stimuleerde de parochievorming en de kerkbouw zeer, als centra voor geloofsbeleving en opvoeding van het volk. Hoewel nog lange tijd het Germaanse en Friese heidendom werd beleefd, groeide het christendom snel.

En zo moet er in het jaar 1000 een kleine, houten parochiekerk gestaan hebben in ons dorp, centrum van het kerspel (kerkelijke regio), in een wijde kring om het kerkje.

De oude kerkenpaden van Ede komen niet uit op het punt waar nu de Oude Kerk staat, maar ongeveer 100 m. noordwestelijk daarvan. Gedacht wordt dat dit de locatie geweest moet zijn waar lange tijd boekhandel Pel gevestigd was, aan de Grotestraat nr. 91.

Wel, daar is het dan begonnen: de christelijke kerk van Ede. Het begin van een duizend jaar lange geschiedenis.

Hoe zag dat prille kerkelijke leven er uit? Heel eenvoudig. Bekend is dat de parochiepastoor in zo'n buitendorp lager geschoold was dan zijn collega's in de stad. Maar zijn taak was vrij eenvoudig en overzichtelijk: eucharistie vieren op zon- en feestdagen, het doopsel toedienen, de biecht afnemen, de zieken bezoeken en zalven, de doden christelijk begraven op het kerkhof bij de kerk, huwelijken inzegenen en de armen ondersteunen. Waar het oude bijgeloof nog sterk was en spoken bleef in de geesten van de bevolking, werd van hem verwacht de kwade krachten te verjagen door zijn geheimzinnige Latijnse formules. Ook zegende hij het zaaien en het oogsten. Wie zich bekeerde en het doopsel begeerde leerde hij de eerste beginselen van het christelijk geloof: het Onze Vader en het Apostolicum, soms vermeerderd met de Tien Geboden. Dat was genoeg.

De parochie groeide met het inwonertal van het kerspel, zodat ook parochiekerken ontstonden in Bennekom, Otterlo en in Lunteren een kapel. In Ede werd de houten kerk van het begin vervangen door een romaanse tufstenen kerk met toren op de plek waar nu de Oude Kerk nog staat. Genoemd naar St. Johannes de Doper.

In 1421 werd een groot deel van het dorp verwoest door de troepen van de Utrechtse bisschop, die voor de zoveelste keer in strijd was met de hertog van Gelre. Een nieuwe kerk werd gebouwd en gewijd, nu in gotische stijl, met hoge spitsramen. Voor een klein dorp als Ede toen nog was een grote kerk met een forse toren. Een fraai centrum van het wijde kerspel met zijn vele buurten: Maanen, Veldhuizen, Doesburg, Wekerom, de Valk, het Woud, Lunteren en de Vliert. Van daaruit liepen de kerkgangers over de kerkenpaden naar de dorpskerk.

Het is verleidelijk om allerlei ontwikkelingen te schetsen uit de voor-reformatorische tijd. Maar ondanks de vele politieke en maatschappelijke ups en downs uit die tijd vertoont het kerkelijk leven in Ede een vrij continue lijn. Dat gaat veranderen in de 16e eeuw. Dan komt er een eind aan vijfhonderd jaar rooms-katholiek christendom in onze woonplaats. Er gaat een andere wind waaien. Uit Duitse richting. Dat begint met het optreden van die ene man: Maarten Luther!

Reformatie

Luther mag met recht genoemd worden de man, die het christendom in Europa terugbracht naar zijn bron: de Heilige Schrift. Zijn levensgang is bekend: hij ontdekte dat het heil je niet gegeven wordt door bemiddeling van de kerk, maar in een rechtstreekse, persoonlijke relatie tot God. Hij kwam tot het inzicht dat een mens in zichzelf een zondaar is, zelfs een goddeloze. De kerk leerde dat die mens door het gebruik van de heilsmiddelen van de kerk niet alleen tot genade, maar ook tot een rechtvaardig leven kon komen. Waarbij het doen van goede werken de doorslag geeft.

Uit eigen ervaring wist Luther dat dit een doodlopende weg was. Hij ontdekte in de Romeinenbrief dat een onrechtvaardig mens door God rechtvaardig wordt verklaard, zonder wetswerken, uit vrije genade, die verworven is door Jezus Christus. Gods gerechtigheid is geen straf, maar een geschenk van God dat kracht geeft om gelovig te leven. Die ontdekking geeft een mens de ware vrijheid.

Deze ontdekkingen werden uitgangspunten en kernwaarden van zijn prediking en theologie.

De leer van de rechtvaardiging van de goddeloze, Gods genade alleen, Christus' verzoening als het hart van de Schrift en de verkondiging. De kerkelijke traditie is geen tweede bron naast de Schrift: sola scriptura. Dat laatste motiveerde hem om de Bijbel te vertalen in de landstaal en leesbaar te maken voor het volk. Ook om de gemeente uit de Bijbel te laten zingen, waartoe hij ook zelf liederen dichtte.

Luther schreef boek na boek en de nog niet lang geleden uitgevonden boekdrukkunst was een krachtig middel om de Lutherbijbel en zijn eigen geschriften te verbreiden. Luther was Augustijner monnik en zijn orde was allerwegen een kanaal om de 'nye leer' over grenzen heen door te geven.

Ook in de Lage Landen. Zoals in de grote stad Antwerpen, waar het Augustijner klooster een centrum van lutherdom was.

Luthers optreden heeft enorme gevolgen gehad voor de politieke situatie in de Duitse landen. De ban van de paus en de tegenstand van keizer Karel V en de katholieke vorsten, braken hem en zijn medestanders niet. Een flink aantal rijksvorsten stond achter hem. Uiteindelijk kwam het, na Luthers dood, in 1555 tot de Vrede van Augsburg met de bekende uitkomst: cuius regio eius religio ('wiens gebied diens godsdienst'). Zo kwam het tot een verdeling tussen roomse en protestantse landsdelen. Voor ons onderwerp is van belang te constateren, dat er in de Duitse landen overheden waren die het protestantisme steunden en alle ruimte gaven. Luther was van mening dat dit ook de taak van de overheid was. En dat er zonder die wettige overheid geen recht kon zijn voor de kerk.

De invloed van Luther strekte zich ook uit naar de Lage Landen. Ik noemde al Antwerpen. In de noordelijke streken werden Luthers geschriften niet minder gelezen. Wij beperken ons tot de Veluwe. Daar zijn al vroeg tekenen te vinden van sympathie voor Luther en zijn opvattingen. In Harderwijk bv. werd een vooraanstaande burger, de rentmeester Maurisz. Pannekoek, al in 1523 door het Gelderse Hof vermaand wegens het propageren van lutherse boeken. Ditzelfde Hof zette in 1532 twee pastoors te Harderwijk af wegens ketterij.

De bekendste voorstander van de reformatie was echter de pastoor van Garderen, Jan Versteghe, bekend onder zijn schuilnaam Johannes Anastasius Veluanus (Jan de opgestane Veluwenaar). Ook hij werd krachtig aangepakt en wegens dreigende foltering herriep hij onder dwang zijn leer. Maar later, uitgeweken naar Duitsland, werd hij daar predikant in Bacharach en schreef zijn boek 'Der leeken weghwijser', dat op de Veluwe allerwegen gelezen werd. Hij was duidelijk beïnvloed door Luther, maar niet alleen door hem, ook door Zwingli, Calvijn en Bullinger.

Was er ook invloed in het dorp Ede? Dat is onbekend. Het is wel waarschijnlijk. In 1583 beschikte het Hof van Gelre, geheel omgezwaaid, dat de protestantse godsdienst moest worden ingevoerd. En nog geen tien jaar later, in 1592, beval het Hof per plakkaat dat de roomse eredienst moest worden afgeschaft. Ds. Lambertus Brinxius was de eerste predikant die in 1580 startte in de Oude Kerk te Ede. In 1581 deed Ds. Wilhelmus van Moens intrede te Otterlo en, wat later, in 1599 Ds. Antonius Walaeus te Bennekom.

In 1592 riep de bekende Ds. Johannes Fontanus van Arnhem de eerste klassicale vergadering bijeen in Harderwijk. De pastoors die dominee waren geworden moesten daar verschijnen om geëxamineerd te worden en getest op hun gezindheid. Niet allen kwamen erdoor!

Al deze voorgangers waren gereformeerd en niet luthers, hoewel zij ongetwijfeld werken van Luther hadden gelezen. Hoe is dat zo gekomen? Dat vraagt om een toelichting. Luthers en gereformeerd, hoe lagen dan die verhoudingen?

Om die vraag te beantwoorden moeten we terug naar de omstandigheden in breder verband dan binnen de Veluwe of Gelderland.

Strijd over het avondmaal

We komen dan in Zwitserland terecht. Daar is, parallel aan de reformatie van Luther, ook een hervormer opgestaan, leeftijdgenoot van Luther: Ulrich Zwingli.

Zwingli was priester en later predikant in Zürich. Hij werd geïnspireerd door Erasmus, maar bleef niet zoals deze trouw aan de R.-K. kerk. Hij nam radicaal afstand van de roomse traditie en bepleitte in woord en geschrift een drastische reformatie. Hij kreeg in de meeste Zwitserse kantons aanhang en de hervorming won veld in steden als Basel, Bern, Neuchatel en Genève. Later werd de Franse vluchteling Johannes Calvijn predikant en professor in laatstgenoemde stad. Zijn medestanders en leerlingen werden gereformeerden genoemd. (Duits: Reformierten.)

Zwingli nu veranderde de eredienst radicaal: het Woord centraal, geen kerkliederen, geen koor, geen orgel, geen kerkgewaden, geen altaar, beelden en kaarsen. Alle paapse stoutigheden overboord! Zwingli verwierp, net als Luther, met kracht de eucharistie als misoffer. Hij zag het avondmaal puur als een herinneringsmaaltijd. Wel beleed hij de aanwezigheid van Christus, maar niet in brood en wijn. Christus is in de Geest bij zijn communicerende gemeente. Niet anders.

Deze visie op het heilig avondmaal ging Maarten Luther veel te ver. Hij kon zich daar totaal niet in vinden. Ook hij verwierp de roomse leer dat op het woord van de priester brood en wijn verandert in het lichaam en bloed van Christus. Maar de aanwezigheid van de Heer in de tekenen kon hij niet ontkennen en missen. 'Dit is mijn lichaam', had Jezus gezegd en dat is letterlijk te nemen, ook na zijn hemelvaart. Luther verbond dat aan de leer van Gods alomtegenwoordigheid: Christus neemt deel aan de Drie-eenheid en is dus eveneens alom aanwezig, ook lichamelijk. Hij is present, met de tekenen, daar waar de gelovige gemeente bijeen is in communie (consubstantiatie).

Waarom geef ik dit apart weer? Omdat hier de wortel ligt van de kloof die helaas ontstond tussen de lutheranen en de gereformeerden. Luther stak zijn afkeer van de reductie van het avondmaal door Zwingli niet onder stoelen of banken en trok daartegen heftig van leer in woord en geschrift. Hij schold de Zwinglianen uit voor demonen en dat meende hij niet figuurlijk: de laatmiddeleeuwer Luther geloofde immers vast in boze duivels. 'Mensch zwischen Gott und Teufel' (H. Oberman). Hij vond de Zwitsers een soort ketters.

Ik vind dit wel een zeer tragisch element in de kerkgeschiedenis. Het leidde tot twee elkaar bestrijdende partijen binnen de Reformatie. Zeker werden er pogingen ondernomen tot toenadering. Met name Luthers kompaan Philippus Melancton aan de ene zijde en de Straatburgse theoloog Bucer aan de andere kant zetten zich ervoor in. Maar Luther wou van geen wijken weten. Hij gooide alle gereformeerden op één hoop en wilde er geen oog voor hebben dat mensen als Bucer en Calvijn de visie van Zwingli niet deelden. Calvijn had altijd veel respect voor Luther, die hij zeer bewonderde. Hij pleitte voor vrede, en stimuleerde hen die trachtten te bemiddelen. Ook hij hechtte aan de reële tegenwoordigheid van Christus in het avondmaal. Hij zag die in de eenheid door de heilige Geest met de lichamelijk verhoogde Christus.

Zoals dat altijd gaat: de navolgers zijn nog feller dan de voorlopers. Lutheranen en gereformeerden accepteerden elkaar op veel plaatsen niet als gelijkwaardige broeders en zusters. Ze deden niet veel voor elkaar onder in scheve voorstellingen. De gereformeerden zagen de Lutheranen als halven. Die behielden veel roomse praktijken, zoals het behoud van beelden in de kerk, een altaar in het liturgisch centrum, knielend ontvangen van de nog steeds in gebruik zijnde hostie, muziek in de kerkdiensten. 'Rooms!' Ook hadden zij moeite met de verering, na zijn dood, van Maarten Luther. Dat riekte haast naar heiligenverering...

De lutheranen op hun beurt vonden de gereformeerden veel te strak in de leer, sober en weinig lofprijzend. Ze bestempelden hen als radicale drijvers, die het gedachtegoed van de dopers gevaarlijk dicht naderden.

Ik had deze lange excurs nodig omdat deze omstandigheden ook doorwerkten naar onze Lage Landen. Hier groeide de gereformeerde reformatie sterk. De gereformeerden in ons land werden gevoed door de geschriften van Calvijn, maar lang niet alleen door hem. Ook veel andere theologen zijn te noemen, uit binnen- en buitenland. De benaming 'Calvinisten' werd zelden gebezigd. Die is veeleer in gebruik gekomen, later, door Abraham Kuyper, de vader van het neocalvinisme.

Verdeelde protestanten

Helaas was er ook hier te lande sprake van conflict en strijd tussen de beide reformatorische bewegingen. Dit tot leedwezen van Willem van Oranje, die zijn kaarten had gezet op religieuze co – existentie en tolerantie.

Men heeft zich uiteraard afgevraagd waarom de lutheranen in de Nederlanden niet vooropliepen in de strijd tegen de Spaanse overheersing. Wel, vanuit Duitse landen hier gevestigd of vandaar beïnvloed, waren zij opgevoed en vertrouwd met de idee dat de landsvorst de religie bepaalde. Ook Luther leefde in die overtuiging. Zij aarzelden dan ook om zich te verzetten tegen de van God gegeven overheid. En geen landsoverheid in de Lage Landen koos voor de reformatie maar vervolgde de protestanten hevig. Gereformeerden kwamen wel in verzet en zwoeren uiteindelijk de landsheer af. Zij beheersten het veld, hoewel numeriek een minderheid. In de uitgeroepen Republiek werd de Gereformeerde Kerk de bevoorrechte publieke kerk. De Republiek werd echter bewoond door een staalkaart van geloofsrichtingen. Gereformeerd alleenrecht was onmogelijk.

Hoe werd dat in de praktijk? De Gereformeerde Kerk had allerlei privileges en genoot de steun van de overheid. Ze werd echter nooit staatskerk. Andere groeperingen werden gedoogd. Zij moesten bijeenkomen in schuilkerken, gebouwd in zijstraten of stegen.

Ik citeer Dr. Mirjam van Veen, die dit schrijft in haar recente boek 'Luther in calvinistisch Nederland' (p.115v.): 'De naam schuilkerk was misleidend; het betekende geenszins dat hun bestaan geheim was. Ook schuilkerken konden groot en pompeus zijn. Wel ontbeerden ze een kerktoren. Van deze groepen waren aanvankelijk de katholieken en de dopers de belangrijkste. Lutheranen hadden in de nog jonge Republiek een zeer bescheiden aandeel. Alleen in Woerden namen ze een belangrijke plaats in het publieke leven in.'

Deze gedoogsituatie was veel gereformeerden een doorn in het oog. In veel plaatsen probeerden zij de lutheranen dwars te zitten door hun sluikdiensten aan te klagen bij de overheid. Dikwijls met succes. De predikanten liepen daarbij voorop. Met name de beroemde ds. Petrus Plancius in Amsterdam bestreed hen fel en consequent. In de mooie bundel 'Lutheranen in de Lage Landen' geeft de historicus Dr. K.G. van Manen een goed overzicht van dit beschamend optreden in een aantal steden.

Maar juist in Amsterdam won de realiteitszin van de koopmanstad het van de intolerantie van de predikanten. In het begin van de 17e eeuw en vooral tijdens de Dertigjarige Oorlog namen veel Duitse lutherse kooplieden de wijk naar ons land en vestigden zich hier, vooral in Amsterdam. Daar groeide de lutherse gemeenschap sterk. Ze zou de leidende rol van het Nederlandse lutheranisme spelen tot in de 20e eeuw.

De Republiek gaf de lutheranen oogluikend steeds meer ruimte. Anders dan de andere dissenters mochten zij hun kerken zelfs gewoon aan de straat bouwen. Zij kwamen bijeen in de Oude Lutherse Kerk aan het Spui en bouwden de monumentale Ronde Lutherse Kerk, prominent in het stadsbeeld.

Volkskerk

Na dit tijdsbeeld gaan we terug naar Ede. Zoals ik eerder aangaf: Ede was nu protestants en de kerk was hier van het gereformeerde type. Dat zou Ede blijven gedurende de drie volgende eeuwen. De kerk was volkskerk. Vrijwel iedere Edenaar was gedoopt in de Oude Kerk. Katholieken waren er vrijwel niet meer, maar ook luthersens woonden hier niet of nauwelijks.

Bedenken wij dat Ede lange tijd een klein onaanzienlijk heidedorp was. Een schatting in 1570 noemt het aantal inwoners plm. 1.400. 250 jaar later, in 1818 wordt bij de volkstelling het aantal van 1.320 genoemd. Dat betekent dus een stabiel aantal dorpelingen de jaren door. Pas vanaf plm. 1820 zet zich een langzame en gestage groei in.

De gereformeerde leer werd hier door de Edese predikanten hooggehouden. Deze dorpsdominees, vaak hier gestart als kandidaat en snel verder getrokken, muntten meestal niet uit door bijzondere kwaliteiten. Toch sprongen er een paar uit die ik even noemen wil. Niet voor niets kregen juist zij in Ede een straatnaam.

Ds. Wilhelmus van Irhoven (1722 – 1737) was niet alleen een toegewijd pastor maar ook een zeergeleerde theoloog, die na Ede professor werd in Utrecht. Ds. Hendrik Munting (1767 -1790) was een strijdbare dominee, een vurige Oranjeklant die door de Patriotten werd verguisd, maar in Ede door zijn trouwe pastoraat tijdens een epidemie werd geliefd. En de derde die ik noem is Ds. Dirk Adrianus Detmar (1834 – 1844), die bemind werd om zijn preken, waarin de innerlijke geloofservaringen werden besproken. Daardoor kreeg de Afscheiding van 1834 hier geen kans. De sfeer in de Oude Kerk was rechtzinnig, de preken vaak lange leerredes, de liturgie uiterst sober. De voorzanger - koster – schoolmeester zette de psalmen in, die op ‘hele noten’ langzaam werden gezongen. Zo bleef het in Ede lange tijd.

Lutheranen waren hier zeldzame vogels. Bij de volkstelling van 1809 telde Ede 1.710 hervormden, 6 rooms-katholieken, 1 doopsgezinde en... 9 lutheranen. Die zullen wel gekerkt hebben in Arnhem, denk ik, waar in 1737 een lutherse kerk gebouwd was op de Korenmarkt.

Gelijke rechten

De politieke omstandigheden veranderden voor de kerken in ons land ingrijpend aan het eind van de 18e eeuw. De Bataafse Republiek werd uitgeroepen in 1795 en de Nationale Vergadering maakte een eind aan de eenzijdige bevoorrechtiging van de Gereformeerde Kerk. Alle andere bestaande kerken werd gelijkberechtigd, dus ook de lutherse. Zo bleef het ook in de Franse Tijd onder Napoleon en in het Koninkrijk der Nederlanden. Er kwam een vrije periode van groei en opbouw voor de katholieken, maar niet minder voor de lutheranen. Ook voor de Joden.

Voor Ede veranderde niets. Maar elders zoveel te meer. Zeker ook in de wereld van de Nederlandse lutheranen. Deze lezing is niet de plaats om daarvan zelfs maar een schets te geven. Men leze het gedetailleerde werk ‘Lutheranen in de Lage Landen.’ Ik noem vijf elementen die mij troffen en die met het oog op ons onderwerp van betekenis zijn.

- De gereformeerde invloed op de lutherse liturgie. De orde voor de eredienst werd ook in de lutherse gemeenten versoberd tot enige passende liederen om de leerrede heen, die absoluut centraal stond. -De gereformeerde beperking tot een avondmaalsviering van slechts viermaal per jaar. Er werden wel gezongen gezongen, maar ook daar op ‘hele noten.’
- Een theologische ontwikkeling die min of meer parallel liep met die van de Gereformeerde, later Hervormde Kerk: groei van de vrijzinnigheid (de Modernen), reacties van de rechtzinnige zijde, tenslotte een kerkscheuring: naast de Evangelisch- Lutherse Kerk kwam tegen het einde van de 18e eeuw de Hersteld - Lutherse Kerk tot stand (in Amsterdam, 1791).
- Het ontstaan van zendingsbesef en de oprichting en activiteiten van Het Nederlands Luthers Genootschap voor In- en Uitwendige Zending (kortweg ‘Luthers Genootschap’), op 5 april 1852 opgericht te Amsterdam. De uitwendige zending richtte zich op Nederlands Oost - Indië, met name Sumatra (Nias en Batu).
- Langzame groei van liturgisch besef, uitkomend in elkaar opvolgende gezangbundels voor de eredienst. Dit zou in de 20e eeuw uitlopen op de uitgewerkte liturgie die thans algemeen gebruikt wordt in de lutherse gemeenten, met als sterkste stimulator de Utrechtse kerkmusicus Willem Mudde.
- Aan het eind van de 19e en in de 20e eeuw steeds meer openheid voor oecumene, allereerst binnenkerkelijk, leidend in 1952 tot de hereniging met de herstelden, in 2004 tot de vereniging die leidde tot de PKN.

Luther in Ede

Er zijn in de loop van de 19e en 20e eeuw een aantal nieuwe lutherse gemeenten gesticht, dikwijls onder support van het Luthers Genootschap. Eén van die nieuwe gemeenten – we zijn er eindelijk – is de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Ede, een late vrucht aan de lutherse boom: in 1918.

Op initiatief van twee in Ede wonende lutheranen, O. G. Berger en J. Meijer, worden vanaf 1913 lutherse kerkdiensten gehouden in het Protestants Militair Tehuis. Aanvankelijk komen er weinig mensen, maar er zit groei in.

Mevrouw J. E. L. baronesse Van Lynden schenkt een perceel bouwgrond op de hoek van de Beukenlaan en de Maanderweg, 'in het bosch'. Zij voegt er een gift van duizend gulden bij. Voor kerkbouw!

Voor pastorale zorg aan de gemeenteleden zet de predikant van Arnhem, Ds. H. Snijder, zich in. Hij gaat voor in kerkdiensten en geeft geregeld catechisatie.

Zoals gezegd: de Edese lutherse gemeenschap staat onder auspiciën van het Nederlandsch Luthers Genootschap voor In- en Uitwendige Zending, ontstaan vanuit de orthodoxe beweging in de Evangelisch-Lutherse Kerk.

Niet zonder vertragingen vanwege de financiering komt er een kerkgebouw tot stand op het geschonken terrein. De Edese architect en makelaar Leendert van Zoelen maakt het ontwerp. Op 14 april 1918 wordt het gebouwtje ingewijd. De dienst wordt geleid door Ds. Snijder en Ds. J. van Wijk houdt de feestelijke preek.

De kerk telt 150 zitplaatsen. Dit aantal kan met zo'n honderd stoelen worden aangevuld. Boven de toegangsdeur van de kerk is een zwaan afgebeeld, het merkteken van Maarten Luther en de Evangelisch-Lutherse Kerk.

Al woont er maar een klein groepje lutheranen in Ede, de kerk is elke zondag vol. Veel hervormden, die zich niet zo thuis voelen in hun eigen, als 'zwaar' ervaren gemeente, kerken er regelmatig en zijn zelfs betalende begunstigers. Daardoor wordt het kerkje al gauw te klein.

Na moeizaam verlopen geldwerving komt het in de jaren dertig van de 20e eeuw toch tot een ingrijpende uitbreiding van de kerk. De architecten Fred. B. Jantzen uit Amsterdam en J. J. van Egmond te Ede tekenen een ontwerp. Aan gemeentelid en aannemer Joh. de Gijt wordt de bouw gegund. Op 28 februari 1937 wordt het vernieuwde kerkgebouw in gebruik genomen, opnieuw onder leiding van Ds. Snijder.

In 1937 wordt een torentje op de kerk gezet met een zwaan als windvaan. En eind 1938 wordt er een luidklok in gehangen, met als opschrift 'Eben Haëzer – 1913-1918'.

Na de tweede wereldoorlog wordt de gemeente, in plaats van een afdeling van het Genootschap, een kerkelijke gemeente, volgens besluit van de lutherse synode. Een kerkenraad van negen leden wordt geïnstitueerd en een dominee bevestigd: Ds. W. F. ten Rouwelaar. De groei van de gemeente zet zich door: In 1951 telt ze 473 belijdende- en doopleden. Dat aantal zal nog oplopen tot bijna 800 tijdens het pastoraat van Ds. A. Burghoorn, die predikant te Ede is van 1958 tot 1968. In die jaren wordt ook het gemeentecentrum gebouwd, naast het kerkgebouw. En een nieuw kerkorgel wordt geplaatst in 1970, gebouwd door de firma Pels en Van Leeuwen te Alkmaar. De bevlogen kerkmusicus Dick Troost stimuleert al een halve eeuw de zang van gemeente en cantorij.

De lutherse gemeente is binnen het kerkelijk leven in Ede menigmaal voorloper. Als eerste organiseerde ze kerstnachtdiensten. In 1964 wordt het eerste vrouwelijke kerkenraadslid bevestigd, later dan in de meeste lutherse gemeenten, maar eerder dan in andere Edese kerken. Het meest kenmerkend voor deze gemeente is echter de liturgie.

De Evangelisch-Lutherse Kerk maakt sinds 2004 deel uit van de Protestantse Kerk in Nederland. Deze vereniging werkt tot nu toe niet door in Ede, ondanks pogingen daartoe (LuTaNo). Mede door vrees de eigen identiteit te zien verdampen.

Voor een uitgebreide beschrijving van het kerkgebouw verwijs ik naar het volgende hoofdstuk. Enkele elementen wil ik hier evenwel noemen;

Het kerkgebouw heeft stijl en allure, hoe eenvoudig het ook is. Laten we het even bekijken. Van Zoelen ontwierp in 1918 een bescheiden zaalkerk in neogotische stijl. De ruimte werd gedekt met een vlak plafond. Uit de bouwtekeningen kan worden opgemaakt dat het plafond aan de randen in rondingen afliep naar lijsten. Het is waarschijnlijk dat het gehele plafond wit gepleisterd was. Dit soort plafonds werd in veel Lutherse kerken uit de 19de eeuw toegepast. Het interieur kreeg daardoor een 19de eeuwse uitstraling.

In 1936 wordt de kerk sterk vergroot en in zijn geheel opgewaardeerd in neogotische stijl. Het interieur krijgt een spitsboogdak met gewelfbogen en een viering met transepten zodat er een kruiskerk ontstaat.

Aandacht verdient ook de lezenaar. Die is ontworpen door de bekende Edese kunstenaar Joop Haffmans in 1993 en gemaakt door de heer J. Welink, leraar aan de LTS te Ede. De lezenaar heeft de vorm van het oudchristelijke symbool ICHTUS (=vis), afkorting van het Griekse acrostichon 'Jesus Christus Zoon van God Redder', een antibenaming van de Romeinse keizers die zich ook goddelijke redder noemden. Zowel de vis als de standaard van de lezenaar bestaat uit drie delen. Daarmee wordt verwezen naar de Drie-eenheid. De vis gaat naar links en niet naar rechts, zoals gewoonlijk wordt afgebeeld. Ook dat is symbolisch: het Woord van God gaat soms tegen de stroom in. Het geeft bemoediging en verzet. Zij die dit Woord horen en doen vormen een tegenbeweging. De vis verwijst ook naar de discipelen van Jezus, vissers, die door hem geroepen werden om vissers van mensen te worden.

Dit charmante kerkgebouw is nu honderd jaar het huis van de gemeente. De tot dan toe nog steeds gemiste schakel in de lange traditie van het christendom in Ede is aangebracht. Het zou niet de enige en zeker niet de laatste schakel zijn in onze woonplaats. Eeuwenlang was er in Ede één kerkgemeente, thuis in de Oude Kerk. In de twintigste eeuw waaiert het christelijke deel van de bevolking uit in tal van kerkelijke varianten. Enerzijds betreurd vanwege de verdeeldheid die daaruit blijkt. Anderzijds toegejuicht vanwege de veelkleurigheid die zichtbaar wordt. Het begon met de gereformeerde kerk en de bouw van de Noorderkerk in 1903. En het ging de hele eeuw door. Aan het eind van de eeuw waren er meer dan twintig geloofsgemeenschappen in Ede, de meeste met hun eigen kerkgebouw. Al bleef de hervormde kerk tot nu toe de grootste, ze gaf de toon niet meer aan zoals vroeger.

Eigen karakter

Nu ik het einde nader van mijn tocht door de geschiedenis en de stichting van de ELG Ede, wil ik pogen de specifieke plaats en betekenis van de ELG in Ede te formuleren. Algemeen wordt ingezien dat de ELG er vooral uitspringt binnen het spectrum van de Edese protestantse kerken door haar liturgie. De diensten worden gekenmerkt door een zorgvuldig doordachte en opgebouwde orde van dienst. Dat is een gevolg van de kerkmuzikale vernieuwing die op gang kwam in de lutherse gemeenten na de stichting van de gemeente hier. Er waren al stappen gezet in de richting van betere kerkliederen in de 19e eeuw en dat zette zich voort. Maar er kwam meer. De Liturgische Beweging ontstond onder stimulering van prof. Gerardus van der Leeuw. De zondagen van het kerkelijk jaar werden benoemd en gevolgd. Maar de ontwikkelingen na WOII werden het meest bepalend. Willem

Mudde initieerde een nieuwe orde van dienst, geïnspireerd door de Duitse kerkmuziekvernieuwingsbeweging. Deze beweging greep terug op de visie van Maarten Luther.

Zeker, het Woord staat centraal in zijn principe. 'Das Wort sie sollen lassen stahn'. Maar het Woord wordt niet alleen verkondigd door de predikant. Ook door de gemeente. De eredienst is een geheel van verkondiging in woorden en in liederen. Daarin participeert de hele gemeente. In deze eenheid hebben gevarieerde elementen plaats: Schriftlezingen, responsies, acclamaties, meerstemmige zang door de cantorij, gebeden, allemaal onderdelen van de orde van dienst die mede door gemeentelieden worden verzorgd. De Schriftlezingen worden gekozen volgens het luthers leesrooster, met voor elke zondag een lezing uit de Thora en profeten, uit de apostolische brieven en uit het evangelie (waarbij de gemeente gaat staan). Deze opbouw van de eredienst verdraagt zich niet met improvisaties. De psalm van de zondag wordt gevolgd door gezangen uit het liedboek, waarvan er vele afkomstig zijn uit de lutherse traditie. Daarin passen liedjes uit de bundel Opwekking en soortgelijke type verzen niet.

Deze klassieke vorm van eredienst heeft wortels in de Vroege Kerk. Ze overstijgt de praktijk van zoveel gemeenten, ook in Ede, waar weliswaar naast de psalmen ook gezangen worden gezongen, veel meer dan voorheen, maar dan meer als een muzikale versiering van verzen om de preek heen.

Honderd jaar ELG in Ede. Ik begon met: 'te gedenken waard.'. Dat is zeker het geval. Een warme felicitatie is op zijn plaats. Vier het vooral. Loof de HEER. Met woorden en veel muziek.

NASCHRIFT

Enkele maanden na het afsluiten van deze lezing ontving ik van de heer Evert Somer een kopie van een oorkonde uit het jaar 838. Deze oorkonde is een akte, waarin melding wordt gemaakt van schenkingen door Graaf Rodger, machthebber op de zuidwestelijke Veluwe, aan de St. Maartenskerk te Trecht (= Utrecht). Als tegenprestatie krijgt de graaf landerijen en goederen in leen, waaronder in het dorp Heoa een gewijde kerk en land dat bij die kerk hoort. Dit dorp zou Ede zijn. Verondersteld wordt dat de naam Ede via Heda van Heoa afkomstig is en 'heide' betekent.

Er bestaat echter wel twijfel aan de juistheid van deze interpretatie. De stap van Heoa naar Hede en Ede is een aanname. In de 9^e eeuw was de Veluwe bedekt met bos, de heidevelden dateren uit de latere Middeleeuwen. Bovendien is dit dan wel de enige bron voor bovengenoemde veronderstelling. Mocht ze echter juist zijn, dan bestaat Ede minstens 1180 jaar!